

АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА РІВНЯ РОЗВИТКУ РИНКУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Проаналізовано стан та визначено основні тенденції розвитку ринку освітніх послуг.

Охарактеризовано основні складові елементи ринку освіти в Україні та надано оцінку рівню їх розвитку. Визначено основні проблеми та напрями трансформації сучасної системи освіти в Україні

Постановка проблеми. З розвитком глобалізаційних процесів посилюється роль фактора знань, що стають в сучасних умовах товаром. Нині конкурентоспроможність економіки країни визначається не обсягом природних і виробничих ресурсів, а насамперед інтелектуальним потенціалом та здатністю генерувати нові знання. В умовах формування економіки знань, необхідно враховувати визначальні фактори конкурентоспроможності країни:

- швидкий розвиток ринку знань;
- широке використання інновацій;
- активний розвиток соціальної сфери [6, с. 8].

Отже, вдосконалення функціонування освітньої сфери і, зокрема, ринку освітніх послуг як провідного елемента соціальної сфери, є необхідною передумовою практичної реалізації мети держави з соціально орієнтованою економікою до зростання життєвого рівня населення.

Стан вивчення проблеми. В роботах вітчизняних та зарубіжних науковців, як правило, розкриваються загальні проблеми розвитку ринку освіти, не враховуються особливості його формування в Україні. Тому необхідність дослідження сучасних тенденцій формування та розвитку ринку освітніх послуг в Україні, а також розробка заходів, спрямованих на підвищення ефективності його діяльності, зумовили актуальність проблем розвитку ринку освітніх послуг.

Метою дослідження є оцінка сучасного стану та перспектив розвитку ринку освітніх послуг в Україні, а також обґрунтування напрямів оптимізації та шляхів подолання існуючих проблем у сфері освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно наголосити на тому, що проблемам розвитку ринку освітніх послуг на державному та регіональному рівнях, сучасним засадам управління та напрямкам вдосконалення системи освіти в сучасних умовах присвячено наукові праці Д.В. Бондаренка, О. Грішної, Б.М. Данилишина, М.І. Долішнього, О.В. Дубровки, І.С. Кочаряна, В.І. Куценко, Г.С. Лопушняк, М.А. Мартинюк, І.Ю. Ходикіної, Р. Патори. Проблемам вищих навчальних закладів України, шляхам знаходження нових джерел поповнення їх бюджету, формуванню раціональної моделі бюджетного фінансування освіти, наближення до світових

стандартів якості освітніх послуг присвячені праці Ю. Алексєєва, Й. Бєсєида, Т.М. Бєгєліб, Ю. Вітєнка, Є. Єфімова, М. Згуровського, І. Калєнюк, Р. Кігєля, К. Корсака, А. Криклія В. Новикова, О. Устенка, С. Юрія, В. Яблонського та інших.

Викладення основного матеріалу дослідження. В Україні початком існування системи освіти можна вважати період виникнення освітніх установ, а сам процес формування безлічі шкіл в освітню систему тривав майже сто років.

Сучасна освітня система в Україні представлена дошкільною, загальною середньою, професійно-технічною, вищою і післядипломною освітою (аспірантура та докторантура). Поява комерційних відносин у сфері освіти, формування мережі приватних навчальних закладів спричинила формування ринку освітніх послуг, як системи товарно-грошових відносин, що складаються між суб'єктами освітнього процесу для досягнення визначеної мети, яка функціонує на принципах підприємництва та законах товарного виробництва.

Протягом останніх років динаміка розвитку освітніх закладів в Україні мала тенденцію до постійного скорочення. Так, за період 1990-2008 років, кількість дошкільних закладів освіти скоротилась на 9,1 тис. закладів (на 35,8 %), загальноосвітніх навчальних закладів (далі ЗОНЗ) – на 600 закладів (на 2,7 %), професійно-технічних навчальних закладів (далі ПТНЗ) – на 228 закладів (на 18,3 %). Динаміка мережі вищих навчальних закладів (далі ВНЗ) характеризувалась хвилеподібними тенденціями, коли мережа почала розширюватись з 1990 р. від 891 закладу до найбільшого показника за останні 18 років – до 1064 закладів, який і ознаменував пік розвитку мережі і припав на 2006-2007 рр. Відтоді, мережа ВНЗ почала поступово скорочуватись до 881 закладу в 2008 р. (рис.1).

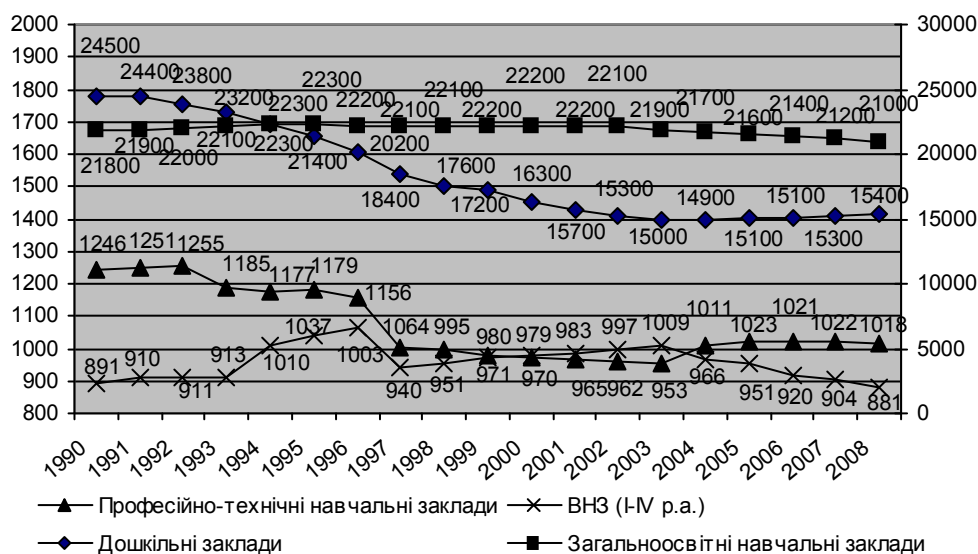

Рис. 1. Динаміка мережі освітніх закладів України 1990-2008 рр.

Окрім скорочення мережі ВНЗ, розвитку вищої освіти в Україні протистоїть і проблема їх різного підпорядкування. Адже державні ВНЗ I—II рівнів акредитації (р.а.) підпорядковані 16 центральним органам виконавчої влади, вищі навчальні заклади III-IV р.а. підпорядковані 21 центральному органу виконавчої влади. Різна підпорядкованість спричиняє виникненню подвійності стандартів, в тому числі і стандартів якості освітніх послуг як на регіональному, так і загальнодержавному рівнях.

Слід відзначити і тенденцію зниження рівня освіченості населення в Україні. За даними Державного комітету статистики, лише за період 2001-2008 рр., частка населення, яке не має початкової та загальної освіти, а також є неписьменним зросла з 3,7 % до 5,3 %. Проте, невинно зростає частка населення, які отримали неповну, базову або повну вищу освіту, які вже перенасичують сучасний ринок праці. І причиною цьому є невідповідність масштабів і структури підготовки кадрів з реальною потребою у них.

Іншими показниками, що характеризують розвиток ринкових відносин у сфері освіти є обсяги виробництва освітніх послуг та їх значення у формуванні валового внутрішнього продукту (ВВП) та валової доданої вартості (ВДВ). Протягом останніх семи років (2002-2008 рр.) показник виробництва освітніх послуг у структурі ВВП хоч і мав тенденцію до зростання в абсолютному значенні, проте дане зростання супроводжувалось незначним відхиленням його питомої ваги (лише на 0,2 % з 4,8 % в 2002 р. до 5,0 % в 2008 р.) у загальній структурі ВВП на протипагу таким розвиненим галузям як торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, зростання яких склало 2,8% за відповідний період.

У структурі ВДВ сьогодні спостерігається тенденція до зниження частки валового прибутку у виробництві освітніх послуг на 15,4 % за період 2002-2008 рр. [3]. І це не зважаючи на те, що темп зростання даного показника за відповідний період склав 178,3%, із 2793 млн. грн. у фактичних цінах в 2002 році до 4979,00 млн. грн. в 2008 році (рис.2).

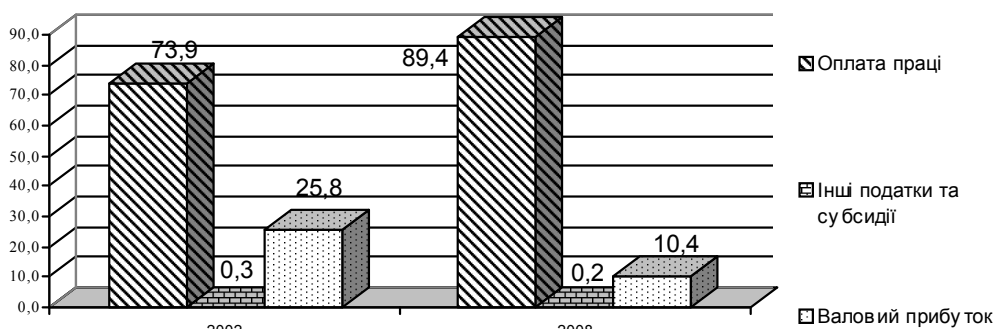

Рис. 2. Структура валової доданої вартості на виробництво освітніх послуг 2002/2008 рр., %

Ринкові відносини все більше охоплюють не лише сферу вищої освіти, але і стають все більш поширеними в початковій, загальній середній, професійно-технічній та післядипломній освіті, про що свідчать дані Державного комітету статистики щодо обсягів реалізованих освітніх послуг за освітніми рівнями. Так, лише за період 2002-2008 рр. обсяги реалізації освітніх послуг в дошкільній, загальній середній, вищій освіті зросли відповідно в 3,5; 3; і 2,1 рази, а за іншими видами діяльності у сфері освіти (які у відповідності вимогам Державного комітету статистики включають професійно-технічну та

післядипломну освіту) – в 3,8 разів. Проте, лідером за обсягами реалізації залишається вища освіта, показники якої в 2008 р. становили 1773873 тис. грн., що в 50 разів більше ніж в дошкільній освіті, в 4 рази більше ніж в загальній середній освіті та в 2,7 разів більше ніж в післядипломній і професійно-технічній освіті разом. Проте, слід відзначити уповільнення темпів зростання реалізації освітніх послуг у вищій освіті, та активізацію у всіх інших напрямках освітньої діяльності, про що свідчать дані структури реалізації освітніх послуг (рис.3).

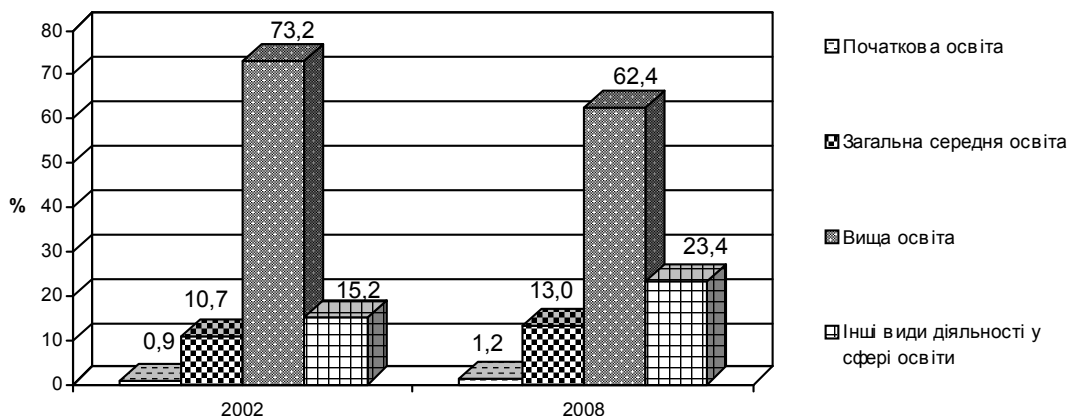

Рис. 3. Структура реалізації освітніх послуг у відповідності освітнім рівням за 2002/2008 рр., %

Проте виникає інша проблема, яка пов'язана з тим, що зростання обсягу реалізованих освітніх послуг в грошовому вимірі переважно не передбачає

збільшення їх обсягу чи підвищення якості, а зумовлене адміністративним втручанням – підвищенням вартості на житлово-комунальні послуги,

частки витрат на оплату праці, зростанням поточних витрат тощо.

За статистичними даними, основними споживачами освітніх послуг є населення, частка споживання якого лише в 2008 р. складала 88,4 %, і з року в рік зростає. Тому, слід наголосити, що основним фактором розвитку ринку освітніх послуг в Україні є показник платоспроможності населення. Та проблема полягає в тому, що сьогодні в Україні спостерігається тенденція до зниження рівня життя населення, а й відтак його платоспроможності, про що свідчать дані обсягу кінцевих споживчих витрат домогосподарств, в тому числі і на освіту.

Так, за даними Державного комітету статистики України, кінцеві споживчі витрати домогосподарств за рік на освіту в загальній структурі витрат знизились за період 2005-2008 рр. на 0,9 %, що є суттєвим зважаючи на незначну їх частку в загальній структурі витрат (2,4 % у 2005 р. та 1,5 % у 2008 р.); питома вага витрат некомерційних організацій на освіту за відповідний період зросла на 4,3 %, а сектору загального державного управління на 4,5 %. Одночасно з цим зростає частка витрат домогосподарств на продукти харчування, транспорт, житло та комунальні платежі, що свідчить про загальне зниження рівня життя населення.

Крім того, необхідно враховувати, що показники рівня споживчих витрат на освіту не відображають якості надання освітніх послуг з точки зору задоволення потреб сім'ї різних соціальних і соціально-економічних груп.

Потребує вдосконалення і сучасна система фінансування освіти, яка повинна забезпечувати рівний доступ споживачів до освіти, забезпечувати необхідним обсягом фінансування всі освітні рівні, а також ефективно розподіляти та використовувати кошти

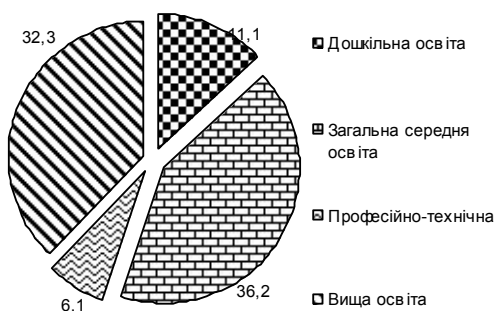

Рис. 4. Структура витратків на освіту, 2000 р., %

загального та спеціального фондів. Законодавчо встановлена прив'язка рівня фінансування освіти від обсягу ВВП країни, зумовлює залежність розвитку освіти від економічного становища країни. Таким чином очевидно, що протягом років незалежності України, рівень витратків на освітню сферу був неналежним для повноцінного розширеного її відтворення.

Слід відзначити, що рівень фінансування освіти в Україні в абсолютному значенні із року в рік зростає. За даними Державного комітету статистики, питома вага витратків на освіту із загальних витратків бюджету за період 2000-2008 рр. зросла із 14,7 % до 20,5 %, а відсоток витратків на освіту у структурі ВВП зріс за відповідний період із 4,2 % до 6,1%.

Зростанням рівня фінансування за період 2000-2008 рр. відзначились всі рівні освітньої сфери. В абсолютному значенні фінансування дошкільної освіти за період 2000-2008 рр. збільшилось в 8 разів, загальної середньої освіти в 8,7 разів, професійно-технічної – в 7,7 разів, вищої – в 7 разів, післядипломної – в 5,1 рази.

Як видно з рис. 4, 5, сучасна державна політика у сфері освіти передбачає збільшення витратків бюджету на фінансування загальної середньої освіти, дошкільної освіти, і зменшення на вищу освіту і практично незмінною протягом 2000-2008 рр. залишається питома вага фінансування професійно-технічної освіти в загальній структурі витратків на освіту.

Проте, збільшення витрат на освіту з державних джерел переважно пов'язане зі зростанням витрат на оплату праці та збільшенням вартості комунальних послуг і не пов'язане зі зростанням фінансування наукових досліджень та впровадженням інновацій у сфері освіти.

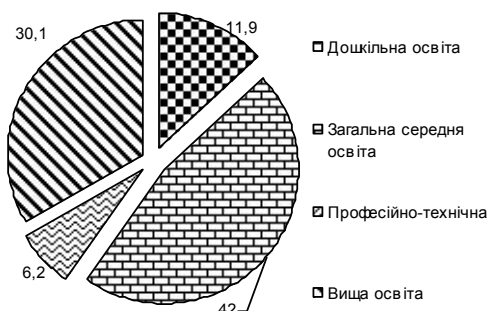

Рис. 5. Структура витратків на освіту, 2008 р., %

Крім того, враховуючи високий темп інфляції в Україні, позитивний ефект від зростання фінансування освіти практично зводиться нанівець.

Іншою гострою проблемою сучасності є рівень інвестицій в освітню сферу, враховуючи, що в загальній структурі обсягів інвестицій освітня галузь все більше втрачає позиції. Не зважаючи на те, що обсяги інвестицій в дану сферу за період 2002-2008 рр. в абсолютному значенні збільшились в 4 рази (з 581 млн. грн. до 2322

млн. грн.), освітня сфера знаходилась у 2008 р. за рівнем інвестиційної "непривабливості" на першому місці у сфері послуг (табл. 1).

Українській економіці в цілому та інвестиційному клімату зокрема притаманні соціальні ризики, загрози, валютно-фінансова нестабільність, нестійкий характер власності, корупція, бюрократія, кримінал, які не сприяють залученню зарубіжних інвестицій у розвиток соціальної сфери.

Таблиця 1. Структура обсягів інвестицій в основний капітал сфери послуг, %

Види економічної діяльності у відповідності із КВЕД	Питома вага інвестицій у сферу послуг за видами економічної діяльності, %							Відхилення пунктів структури, 2008/2002 р.
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Діяльність транспорту і зв'язку	18,8	20,1	19,8	18,1	16,2	16,8	14,0	-4,8
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	14,9	15,1	14,8	16,5	19,2	20,9	21,0	6,1
Торівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	5,4	6,4	7,0	8,2	9,3	9,4	10,6	5,2

Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури і спорту	2,1	2,4	2,6	2,0	2,3	2,2	2,3	0,2
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1,6	2,1	1,9	1,4	1,5	1,3	1,5	-0,1
Діяльність готелів та ресторанів	1,2	1,3	1,4	1,6	1,2	1,4	1,4	0,2
Освіта	1,6	1,3	1,3	0,9	0,9	0,9	1,0	-0,6

Джерело: [10]

Серед ланок соціальної сфери іноземні інвестиції спрямовуються в основному в торгівлю і ресторанне господарство. Щоправда, останнім часом на інвестиційну діяльність мало вплив посилення соціальної спрямованості політики держави. Підвищується значимість залучення недержавного капіталу для розв'язання завдань соціально-економічного розвитку країни в процесі реалізації національних проектів.

Для покращення діяльності ринку освітніх послуг, необхідним є створення інформаційно-аналітичного середовища відповідної сфери підприємництва. Як зазначає В.І. Куценко, інвестиції, приміром в освіту, для створення інноваційного потенціалу не призводять до помітного нарощування темпів економічного зростання без активізації і підприємницької діяльності. Тобто підприємницька діяльність у сфері освіти в умовах інформаційного суспільства є важливою передумовою не лише активізації інноваційної діяльності, але і підвищення її ефективності [6, с. 230].

У 2008 р. на ринку освітніх послуг було зареєстровано 42592 підприємств, що на 1845 більше ніж у попередньому. З них за організаційно-правовою

формою: комунальних організацій (установ та закладів) – 75, %, державних організацій – 5,5 %, філій – 4,9 %, приватних підприємств – 3,7 %, товариств з обмеженою відповідальністю – 3,6 %. Із зареєстрованих підприємств сфери освіти 4 % становили малі підприємства, тобто з чисельністю зайнятих до 50 чоловік і середньорічним обсягом реалізації послуг не більше як 500 тис. євро. Причому слід відмітити, що їх частка в загальному обсязі реалізованих освітніх послуг становила 34,3 % (табл. 2.).

За роки незалежності України суттєвих змін зазнала і структура навчальних закладів за формами власності. На ринку освітніх послуг зростає кількість суб'єктів підприємницької діяльності приватної форми власності у сфері дошкільної, загальної середньої, вищої та післядипломної освіти.

За статистичними даними, в 2008 р. лише один професійно-технічний заклад освіти знаходився в приватній власності – "Криворізький навчально-виробничий центр", який знаходиться в с. Олександрівка Криворізького району [10].

Таблиця 2. Кількість підприємств сфери освіти, одиниць

Суб'єктів ЄДРПОУ відповідної галузі	2002	2005	2006	2007	2008*
Освіта, у т.ч.:	29374	36505	38672	40747	42592
малих підприємств, од	2100	2500	2000	1782	1767
Частка малих підприємств в загальному обсязі реалізації освітніх послуг в країні, %	30,8	24,9	30,3	33,0	34,3

* – станом на 1 січня звітного року

Джерело: [9]

Не зважаючи на те, що домінуючими на ринку залишаються заклади державної та комунальної форми власності, все ж розвиток ринкових відносин в сфері

освіти в першу чергу пов'язаний із розвитком мережі приватних навчальних закладів (табл. 3).

Таблиця 3. Навчальні заклади за формами власності, одиниць

Навчальні заклади:	Навчальні заклади за формами власності							
	Державної та комунальної форми власності				Приватної форми власності			
	Кількість закладів		Кількість осіб, які навчаються		Кількість закладів		Кількість осіб, які навчаються	
	1995/1996	2008/2009	1995/1996	2008/2009	1995/1996	2008/2009	1995/1996	2008/2009
Загальноосвітні	22181	20743	7135084	4594860	74	226	7507	21857
Вищі навчальні заклади I-IV р.а.	926	685	1469419	2348246	111	196	71079	415627

Джерело: [5, с. 12]

Як видно із таблиці 3, в Україні розширюється мережа приватних навчальних закладів, особливо це стосується вищих та загальноосвітніх, кількість яких за період 1995-2008 рр. зросла в зросла в 1,8 та 3,1 рази відповідно. Все ще незначною є частка дітей, які навчаються в приватних ЗОНЗ, в 2008/2009 н.р. вона становила 0,5 %, що на 0,4 % більше, ніж в 1995 р. Причому, дана тенденція спостерігається на фоні суттєвого скорочення частки дітей, які навчалися у державних ЗОНЗ за період 1995-2008 рр. на 35,6 %. У вищих навчальних закладах приватної форми власності, число студентів за період 1995-2008 рр. зросло у 5,8 разів, і вже в 2008/2009 н.р. становило 15 % всіх студентів країни. Таким чином, слід відзначити тенденцію до зростання частки приватної освіти в країні і відповідного розвитку ринку освітніх послуг.

Проте не вирішеною залишається проблема оптимального співвідношення між приватною та державною освітою в Україні. Надмірна орієнтація на приватну освіту не призведе до підвищення фінансування освітньої сфери. Адаже більшість споживачів освітніх послуг мають низьку платоспроможність. Також слід враховувати досвід провідних європейських країн, більшості європейських країн [4]. Наприклад, у Німеччині, Австрії та Італії пропорція державних видатків на вищу освіту в 2003 році та приватних джерел фінансування, включаючи індивідуальну оплату споживачів, складала

90:10, у Великобританії, Португалії та Фінляндії – 80:20, в Данії, Швеції та Ірландії – 70:30, в США – 50:50 [8].

Не зважаючи на те, що нині в Європі більш високими темпами спостерігається фінансування освіти із приватних джерел, державне фінансування залишається одним із пріоритетів соціально-економічної політики. Таким чином, не дивлячись на тенденцію до фінансової незалежності, частка державних засобів в освітніх закладах більшості європейських країн зберігається на рівні біля 70 % [4]. Такого ж курсу необхідно дотримуватись і в Україні.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Підсумувавши все вищезазначене, можемо зробити висновок, що розвитку ринку освітніх послуг в Україні притаманні наступні проблеми:

- скорочення мережі освітніх закладів, що обумовлене демографічною кризою в країні та недостатністю фінансування;

- зростання обсягів реалізованих освітніх послуг в абсолютному значенні не супроводжується зростанням їх кількості або якості, а обумовлене підвищенням витрат навчальних закладів на комунальні послуги, оплату праці та інші операційні витрати;

- зниження частки осіб, які навчаються за рахунок бюджетних коштів, та зростання частки придбання освітніх послуг за рахунок коштів населення свідчить про

зниження рівня фінансування освіти, та зростання явища комерціалізації освіти (державна перекладає тягар створення освіченого суспільства та інтенсивного відтворення людського капіталу на плечі населення);

– за останні роки фінансування освіти зростає в абсолютному значенні, проте, наприклад, залишається незмінна частка на фінансування професійно-технічної освіти, яка особливо в сучасних умовах потребує державної підтримки. Слід відмітити і позитивні зрушення, зокрема зростання частки фінансування дошкільної освіти, що дозволило зберегти дошкільну систему освіти від тотальної руйнації;

– незмінною проблемою сучасності, особливо в умовах фінансової кризи, залишається низька платоспроможність українського населення – головного споживача освітніх послуг, яка спричиняє зниження рівня витрат на освіту;

– незадовільним залишається рівень інвестицій в освіту.

Для вирішення зазначених проблем, на нашу думку необхідно:

– реформувати сучасну мережу освітніх закладів з тим, щоб вона відповідала потребам економіки регіонів, інтеграції освіти і науки та інноваційним технологіям навчання;

– привести кількість і структуру ВНЗ у відповідність потребам ринку праці та світовому освітньому простору;

– створити умови для реалізації принципу автономності ВНЗ;

– забезпечити розширення частки бюджетного фінансування в першу чергу тих напрямів підготовки, які є визначальними для регіонального розвитку, а також потреб інноваційного розвитку економіки;

– замінити принцип фінансування в освіті в залежності від досягнутого рівня (обсягу фактичних витрат за звітний період), на принцип фінансування в залежності від досягнутого результату освітніх закладів за якісними та кількісними показниками їх діяльності;

– стимулювати розвиток професійно-технічної освіти шляхом збільшення фінансування та реалізації регіональних стратегічних програм розвитку. Адже наука доводить, що приріст ВВП на 1% вимагає приросту зайнятих з професійно-технічною освітою на 3,2%;

– своєчасно контролювати та координувати освітню політику з урахуванням ринкових, економічних та культурно-історичних регіональних особливостей;

– створювати навчальні науково-виробничі комплекси на базі об'єднання освітніх закладів та підприємницьких структур (технопарки);

– необхідно в кожному регіоні забезпечити здійснення переходу від експортно-сировинної діяльності до регіонально орієнтованого розвитку інноваційних технологій, що надасть поштовх до підготовки фахівців відповідної кваліфікації та зосередженні уваги освітніх закладів на напрямках підготовки з урахуванням потреби регіонального ринку праці;

– необхідна державна підтримка підприємств у сфері освіти шляхом пільгового оподаткування, із одночасним контролем якості наданих ними освітніх послуг та відповідності державним стандартам.

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що сучасний ринок освітніх послуг, за роки незалежності України, із притаманним йому хронічним недофінансуванням, незадовільною матеріально-технічною базою, недосконалою організаційною структурою так і не перетворився в повноцінний сектор економіки, здатний генерувати конкурентоспроможний людський капітал.

Список використаної літератури:

1. *Гаращук О.В.* Соціально-економічні аспекти розвитку вищої освіти в Україні: Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. екон. наук: спец. 08.09.01 "Демографія, економіка праці, соціально економіка і

політика" / О.В. Гаращук. – Київ, 2007. – 231 с.

2. Діяльність підприємств сфери послуг. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2009. – 158 с.

3. Експрес випуск Державного комітету статистики від 06.04.2009 №72 "Випуск товарів і послуг і валовий внутрішній продукт за 2008 рік" // [Електронний режим доступу: www.ukrstat.gov.ua].

4. *Железов Б.В., Вахштайн В.С., Мешкова Т.А.*

Организация финансирования высшего образования в странах ОЭСР: основные тенденции и опыт для России // Интернет конференция "Финансирование и доступность высшего образования" 10 сентября – 30 октября 2004 г., Санкт-Петербург [Електронний режим доступу www.ecsocman.edu.ru].

5. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2007/2008 навчального року. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2008. – 68 с.

6. Куценко В.І. Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики): Монографія / За ред. д.е.н., проф., чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина / РВПС України НАН України. – Ніжин: ТОВ "Видавництво "аспект-Поліграф", 2008. – 818 с.

7. Рівень освіти населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г. Осауленка / Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2003. – 218 с.

8. Рубинштейн А.Я. Концепция альтернативной реформы высшей школы // Интернет конференция "Финансирование и доступность высшего образования" 10 сентября – 30 октября 2004 г., Санкт-Петербург [Електронний режим доступу: www.ecsocman.edu.ru].

9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – www.ukrstat.gov.ua. 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – www.proftekhosvita.org.ua.

КАРПЮК Ольга Анатоліївна – аспірант кафедри економіки і менеджменту, Житомирський державний університет імені Івана Франка